

Σταυρούλα Σδρόλια

Η πορεία του Αλεξίου Κομνηνού το 1083 στη Θεσσαλία. Τα νέα ευρήματα στον Κίσσαβο και το Μαυροβούνι

Την άνοιξη του 1083, όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός εξεστράτευσε κατά των Νορμανδών που πολιορκούσαν τη Λάρισα, επέλεξε υποχρεωτικά την παραλιακή διαδρομή της Θεσσαλίας, αφού η κύρια οδός μέσω Τεμπών είχε καταληφθεί από τον εχθρό. Το σχετικό χωρίο της Άννας Κομνηνής¹ που αναφέρεται στην πορεία αυτή και το Όρος των Κελλίων, έγινε πολλές φορές αφορμή για σχολιασμό από τους ερευνητές², οι οποίοι τόνισαν το πλήθος των βυζαντινών μνημείων της περιοχής, ως ενισχυτικό επιχείρημα της διέλευσης του Αλεξίου από εκεί, αλλά και τη δυσκολία προσπέλασής τους, λόγω της πυκνής βλάστησης. Το χωρίο αυτό έχει ως εξής: *Διελθών δια του βουνού των Κελλίων και την δημοσίαν λεωφόρον δεξιόθεν καταλιπών και τον βουνόν τον ουτωσί εγχωρίως καλούμενον Κίσσαβον κατήλθεν εις Εξεβάν.*

Επειδή το χωρίο αυτό και τα ακόλουθα περιέχουν τοπωνύμια που παραμένουν μέχρι σήμερα αταύτιστα, όπως το χωρίο Εξεβάν, το ποτάμι και η κωμόπολη της Πλαβίτζας, θα προσπαθήσουμε να συμβάλουμε στη χάραξη της πορείας της βυζαντινής οδού, συνοψίζοντας τις παλιότερες έρευνες για τη μεσοβυζαντινή μνημειακή τοπογραφία της περιοχής και παρουσιάζοντας συγχρόνως τα νέα ευρήματα από τις σωστικές έρευνες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Οι τελευταίες διεξήχθησαν κυρίως με αφορμή ιδιωτικά ή δημόσια έργα, όπως η οδική παράκαμψη Καρίτσας και η επαναδημιουργία της Λίμνης Κάρλας, τα οποία βρίσκονται σε εξέλιξη.

Αρχικά θα πρέπει να αναφερθεί ότι κανείς δεν αμφισβητεί σήμερα ότι το Βουνό των Κελλίων τοποθετείται στον Κίσσαβο, και όχι στο Πήλιο, όπως είχε υποτεθεί παλιότερα³. Το σημαντικότερο στοιχείο που τεκμηριώνει την υπόθεση αυτή είναι το πλήθος των μεσοβυζαντινών μοναστηριών του Κισσάβου που

¹ .V, 5.3. Βλ.Reinsch-Kambylis 2001 ,154.

² .Αβραμέα 1974,57κ.ε., Νικονάνος 1979, 131(με την προηγούμενη βιβλιογραφία), Γλαβίνας 1984, 38, Αγραφιώτης 1991,65κ.ε., Γουλούλης 1992, 478.

³ .Βρανούση 1966, 129κ.ε. Υπάρχει και η ενδιάμεση άποψη ότι η μοναστική κοινότητα των Κελλίων συνεχίζονταν στο Μαυροβούνι και τις βόρειες υπώρειες του Πηλίου (Νικονάνος 1979, 132), όμως το μεγάλο πλήθος των ερειπωμένων μοναστηριών βρίσκεται στον Κίσσαβο. Βλ.Γουλούλης 1992, 473κ.ε. με τεκμηριωμένα επιχειρήματα και επισκόπηση των μέχρι τότε γνωστών μνημείων.

έχουν επισημανθεί μέχρι σήμερα και μπορούν να ενταχθούν στη γνωστή από τις πηγές μοναστική κοινότητα των Κελλίων⁴. Επιπλέον, ο δρόμος που ακολούθησε ο Αλέξιος περιτρέχοντας την ανατολική πλευρά του Κισσάβου είναι γνωστός από παλιά και χρησιμοποιήθηκε για στρατιωτικούς σκοπούς από την αρχαιότητα, ενώ λόγω της σημασίας του, ως της παράπλευρης οδού επικοινωνίας της Μακεδονίας με τη Μαγνησία, φρουρούνταν από πλήθος οχυρώσεων⁵.

Στον παρουσιαζόμενο χάρτη σημειώνονται οι κυριότερες μεσοβυζαντινές θέσεις του Κισσάβου και ειδικά όσες σώζουν ακόμη κτιριακά λείψανα, ή αποδεικνύεται ή ύπαρξή τους με αδιάσειστα στοιχεία, διότι οι θέσεις στις οποίες είναι γνωστή μόνον κεραμική είναι πολύ περισσότερες. Αρχίζοντας από βόρεια, αναφέρουμε τα ασκηταριά στο Ομόλιο, τοποθετημένα στην περιοχή της αρχαίας πόλης, που επέζησε ως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁶. Για το ασκηταριό της Αγίας Παρασκευής, η ζωγραφική του οποίου έχει χρονολογηθεί από τον κ.Νικονάνο στα Παλαιολόγια χρόνια, έχει εκφραστεί η άποψη ότι πιθανόν αποτελούσε το κυριακόν ομάδας ασκητηρίων που έδρευαν στις χαράδρες της περιοχής⁷.

Η γνωστή από τις πηγές μονή Αγίου Νικολάου Λυκοστομίου, που βρισκόταν κοντά στις εκβολές του Πηνειού⁸, δεν έχει εντοπισθεί ακόμη και πιθανότατα καλύπτεται από προσχωσιγενή υλικά. Ίσως σχετίζεται με τα μεσοβυζαντινά ερείπια στη θέση Αμπελική, δυτικά του Στομίου, όπου βρέθηκαν

⁴ .Η ύπαρξή της τεκμηριώνεται από τον 9^ο έως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Γουλούλης 1992,484κ.ε. Θεωρείται σημαντική μοναστική κοινότητα, με πλήθος μοναχών, ιδιαίτερα στον 11^ο και τον 12^ο αιώνα, την περίοδο των Κομνηνών, και επιβεβαιώνεται επίσης από την αρχαιολογική έρευνα, τουλάχιστον στα λίγα μνημεία που έχουν ερευνηθεί. Η περιοχή θα πρέπει να ερήμωσε σταδιακά στη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, διότι ανάμεσα στα λίγα μοναστήρια που αναφέρονται στις οθωμανικές απογραφές της πρώιμης τουρκοκρατίας, σε κανένα δεν έχει διαπιστωθεί βυζαντινή φάση.Kiel 1996, 179.

⁵ .Για την οδό αυτή και τα προβλήματα που υπάρχουν με τις ταυτίσεις των αρχαίων πόλεων βλ.Helly 1993. Ευχαριστώ θερμά τον επιμελητή του τόμου κ.Κώστα Αγραφιώτη που μου επέτρεψε τη χρησιμοποίηση του παραπάνω δημοσίευτου άρθρου.Βλ.επίσης Αβραμέα 1974, 80κ.ε., Τζιαφάλιας 1994,143κ.ε.

⁶ .Koder-Hild 1976, 82.

⁷ .Νικονάνος 1979,129. Ασκητές θα ήταν εγκατεστημένοι και στη διπλανή χαράδρα που λέγεται Μέγας Λάκκος, σύμφωνα με τις παραδόσεις που διασώζονται ακόμη στους κατοίκους των Αμπελακίων. Στη βόρεια έξοδο της χαράδρας αυτής εντοπίστηκαν πρόσφατα τα λείψανα οικισμού, πιθανόν της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, σε κατάφυτο λόφο στη θέση Παλιοκκλησι του Ομολίου. Η πλεονεκτική θέση του οικισμού αυτού για τον έλεγχο των στενών των Τεμπών και της γέφυρας του Πηνειού μας οδηγεί να σκεφθούμε την ταύτισή του με το βυζαντινό Λυκοστόμιον, για το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα προταθεί αξιόπιστη τοποθέτηση. Για τις πηγές που το αναφέρουν :Koder-Hild 1976, 71.

⁸ .Γουλούλης 1992, 487 και Γουλούλης 2000,138.

παλιότερα δύο ναοί και η επιτύμβια επιγραφή του αρχιερέα Διονυσίου Καμφορύμη⁹. Η ύπαρξη μεσοβυζαντινού μνημείου στη θέση της σημερινής μονής της Παναγίας ή Αγίου Δημητρίου, που έχει χρονολογηθεί πρόσφατα στον 16ο αιώνα¹⁰, αναφέρεται με επιφύλαξη, και κυρίως λόγω της θέσης της και των ιστορικών μαρτυριών που υπάρχουν¹¹, διότι αρχαιολογικά λείψανα δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα.

Η μεγάλη πυκνότητα των μνημείων, πάντα σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά, εμφανίζεται νοτίως του Στομίου. Επάνω από το σημερινό λιμάνι υπάρχει ισχυρό φρούριο σε λόφο που καλύπτεται σήμερα από βλάστηση. Η κατασκευή του από σπαστή πέτρα και τούβλα μπορεί να το χρονολογήσει στη μεσοβυζαντινή περίοδο¹².

Στην περιοχή της Καρίτσας, παλιού οικισμού, που αναφέρεται τον 12^ο αι. από τον Άραβα γεωγράφο Edrisi¹³, έχουν εντοπισθεί μέχρι στιγμής 6 βυζαντινές θέσεις, που βρίσκονται όλες ανατολικά του σημερινού οικισμού, προς τη θάλασσα, ένδειξη ότι ίσως και ο βυζαντινός δρόμος διέρχονταν από εδώ. Στη θέση Μιτσιβιό και στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Χρήστου Οικονόμου εντοπίστηκε πρόσφατα μεσοβυζαντινό μοναστήρι με τρίπλευρη κόγχη ιερού, κτισμένη με το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ενώ στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Φώτη Κόκκινου βρίσκονται ίχνη βυζαντινού μνημείου από το οποίο προέρχεται μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών γλυπτών, κυρίως κιόνων, αμφικιονίσκων παραθύρων και τμήματα θυρωμάτων¹⁴. Επίσης, στα βόρεια του ναού της Παναγίας, νεόκτιστου σήμερα στη θέση παλαιότερου, εντοπίστηκε βυζαντινό κτίσμα διαστ.4.20x4.70, που θα μπορούσε να ανήκει σε μοναστικό

⁹ .Σωτηρίου 1928,374, Σπανός 1979, 8, Αβραμέα 1981,33-34, Avramea-Feissel 1987, 39-70.

¹⁰ .Μπούρας 2003,160.

¹¹ .Γουλούλης 2000,139. Εκφράζεται η άποψη ότι μπορεί να ταυτισθεί η μονή Στομίου με τη μονή Αγίου Δημητρίου Μαρμαριτζάνων, η οποία μετακινήθηκε από τη δυτική στην ανατολική Όσσα τον 14^ο αιώνα. Επίσης, η επιγραφή του 1492, που αναφέρεται στην ανακαίνιση του οχυρωματικού περιβόλου και της πύλης της μονής, μας οδηγεί τη σκέψη ότι προυπήρχε καθίδρυμα.

¹² . Koder- Hild 1976, 99.

¹³ .Αβραμέα 1974, 80. Ο βυζαντινός οικισμός της Καρίτσας πιθανόν βρίσκεται στη θέση Παλιοχώρι, δυτικά του σημερινού χωριού, που δεν έχει ερευνηθεί ακόμη. Γουλούλης 1992,476.

¹⁴ .Ορισμένα από αυτά βρίσκονται έξω από το νεόκτιστο ναίσκο του Προδρόμου και άλλα σε γειτονικά οικοπέδα, ενώ πρόκειται σύντομα να μεταφερθούν στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγίας.

συγκρότημα, ενώ στις υπόλοιπες θέσεις απαιτείται αρχαιολογική διερεύνηση για να διαπιστωθεί το είδος του υφιστάμενου κτίσματος¹⁵.

Περισσότερες ενδείξεις για βυζαντινά μνημεία υπάρχουν στην περιοχή του Κόκκινου Νερού, διατεταγμένα κυρίως στα δυτικά του σημερινού οικισμού, που είναι παραθαλάσσιος¹⁶. Εδώ τους κατοίκους προστάτευε φρούριο, τοποθετημένο σε οχυρό λόφο στα βόρεια του χωριού. Η παρουσία του και η επισήμανση αρχαίων λειψάνων στο χώρο του σημερινού οικισμού οδήγησε τους περισσότερους ερευνητές να τοποθετήσουν εδώ τη Μαγνητική πόλη Ευρυμένη¹⁷, την οχύρωση της οποίας ανανέωσε ο Ιουστινιανός. Μικροί καθαρισμοί του νότιου τείχους από τη βλάστηση οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το φρούριο χρησιμοποιούνταν και στη μεσοβυζαντινή περίοδο, αλλά περισσότερα στοιχεία θα προκύψουν όταν ερευνηθεί το πλήθος των κτισμάτων που βρίσκονται στο εσωτερικό του. Η βυζαντινή οδός πιθανότατα περνούσε από τη θέση της μεταβυζαντινής γέφυρας, κτισμένη στη θέση αρχαιότερης, πλησίον της οποίας έχει επισημανθεί λιθόστρωτο με εντοιχισμένα βυζαντινά μέλη¹⁸. Τρία μεσοβυζαντινά μοναστήρια έχουν ήδη ερευνηθεί, ενώ τα υπάρχοντα ερείπια και τα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν μεταφερθεί στην Αγιά, πιστοποιούν την ύπαρξη τριών τουλάχιστον ακόμη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το Παλιομονάστηρο στον αγρό ιδιοκτησίας Θ.Ευσταθίου, ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος του σύνθετου τύπου, που χρονολογείται στον 12^ο αιώνα¹⁹.

Τα βυζαντινά ερείπια στη θέση Παλιοχώρι του Κόκκινου Νερού καλύπτονται ακόμη από πυκνή βλάστηση και το ίδιο συμβαίνει και με όσα έχουν επισημανθεί κατά καιρούς στην περιοχή της Κουτσουπιάς. Δύο σημαντικά κτίσματα υπάρχουν στη θέση Μονόπετρα και άλλα δύο στις θέσεις Ντίνος και Οστροβός²⁰. Ο ισχυρός πύργος στη Μονόπετρα και το βυζαντινό λιθόστρωτο, που σχετίζονται με βυζαντινή μονή²¹ αποτελούν ένδειξη ότι και σε άλλα σημεία

¹⁵ Τα τελευταία μνημεία, μαζί με άλλα τρία στα οποία η βλάστηση εμποδίζει προς το παρόν την ακριβή περιγραφή τους, εντοπίστηκαν πρόσφατα από τον φύλακα αρχαιοτήτων κ.Αντώνη Δημηρούλη κατά την κατασκευή του έργου της οδικής παράκαμψης Καρίτσας.

¹⁶ Σδρόλια 2000, 197κ.ε. (με την παλιότερη βιβλιογραφία).

¹⁷ Koder-Hild 1976, 60.

¹⁸ Νικονάνος 1973, 48-51, Νικονάνος 1979, 108.

¹⁹ Σδρόλια 2000, 199κ.ε., όπου σύντομη περιγραφή του μνημείου, που πρόκειται να δημοσιευθεί αναλυτικά από κοινού με τον κ. Σταύρο Μαμαλούκο. Πρόσφατα εκφράστηκε η άποψη ότι η χρονολόγησή του μπορεί να φθάσει μέχρι τα μέσα του 13^{ου} αι. (Βελένης 2003, 69, 104).

²⁰ Για όλα τα παραπάνω Αγραφιώτης 1994, 423.

²¹ Νικονάνος 1973, 46.

της παραλιακής οδού θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τέτοιοι πύργοι για να αυξήσουν την ασφάλεια της περιοχής.

Σημαντικά βυζαντινά μνημεία σώζονται επίσης στην περιοχή της Παλιουριάς. Η γεωγραφική ιδιαιτερότητα της περιοχής οφείλεται στο ότι βρίσκεται στην έξοδο της ομώνυμης κοιλάδας από την οποία διέρχονταν ο παραλιακός δρόμος προκειμένου να κατευθυνθεί μέσω της Μελιβοίας προς το λεκανοπέδιο της Αγίας, καθόσον η συνέχεια της παραλιακής διαδρομής μέσω του ακρωτηρίου Δερματά ήταν εξαιρετικά δύσχρηστη λόγω της στενότητάς της. Στην περιοχή της Παλιουριάς είχαν επισημανθεί παλιότερα λείψανα αρχαίας και βυζαντινής οχύρωσης και εδώ τοποθετείται η αρχαία πόλη Ριζούς²². Σήμερα σώζονται τα ερείπια μίας βυζαντινής μονής στη βόρεια όχθη του χειμάρρου²³, από την οποία έχουν περισυλλεγεί αξιόλογα ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου, καθώς και μια σειρά από δεξαμενές στη νότια όχθη, που μπορούν να σχετισθούν με επεξεργασία κρασιού (εγκατάσταση ληνών). Με αυτή σχετίζεται και το διασωθέν τοπωνύμιο Καρούτα ή Καρούτες σε ψηλότερη θέση του βουνού στα νότια, καθώς και η δεξαμενή που είχε επισημανθεί από τον κ.Νικονάνο το 1970.

Σε πρόσφατες εργασίες καθαρισμού της 7^{ης} Ε.Β.Α. μετά από διάνοιξη ιδιωτικού δρόμου, αποκαλύφθηκε ισχυρό κτίριο διαστάσεων 10x5μ. και σωζ. ύψος 3.80, που μπορεί να χρονολογηθεί από την τοιχοδομία του και ανασκαφικά στοιχεία στον 12^ο αιώνα. Το ανώτερο τμήμα του σχηματίζει ανοιχτή δεξαμενή, που επικοινωνούσε με σωλήνα με μικρότερη σε χαμηλότερο επίπεδο και μπορεί να ταυτισθεί με κτιστό υπολήνιο, σύμφωνα με ανάλογες εγκαταστάσεις που είναι γνωστές σε όλη την Ελλάδα. Ανατολικότερα εντοπίσθηκε και άλλο τμήμα παρόμοιας κατασκευής ενώ κατά την παράδοση αποτελούσαν ολόκληρο συγκρότημα, που σχετίζονταν με την παραγωγή κρασιού των γειτονικών μοναστηριών. Το εύρημα θεωρείται σημαντικό, εκτός των άλλων γιατί συνεχίζει την παράδοση της αρχαίας Μελιβοίας, στην περιφέρεια της οποίας βρίσκεται, που ήταν φημισμένη για την παραγωγή κρασιού²⁴.

²² .Νικονάνος 1973, 20, Koder-Hild 1976,92.

²³ .Νικονάνος, ό.π., Αγραφιώτης 1994, 424. (ιδιοκτησίας Γουργιώτη).

²⁴ .Δρόσος 1997,21. Περιγραφή του ληνού της Παλιουριάς βλ.Σδρόλια ΑΔ 1998, Χρονικά.(υπό έκδοση)

Διασχίζοντας την κοιλάδα της Παλιουριάς, ο βυζαντινός δρόμος συναντούσε δεξιά τις βυζαντινές εκκλησίες της Άλλης Χώρας, παλιού οικισμού, ο οποίος συνοικίσθηκε μαζί με άλλους στη Μελιβοία κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία²⁵, καθώς και διάσπαρτα βυζαντινά μοναστήρια στο Όρος Κούτζιμπρος²⁶, το οποίο θα πρέπει να είχε τη μεγαλύτερη πυκνότητα μνημείων στην ευρύτερη περιοχή. Τα ναωνύμια Κόκκινη Εκκλησιά, Ανάληψη, Παλιοθεολόγος και Παλιοπαναγιά αντιστοιχούν σε βυζαντινές θέσεις, από τις οποίες σημαντικό κτίσμα διατηρείται σήμερα μόνον στην τελευταία, διότι στις άλλες έχουν πραγματοποιηθεί καλλιεργητικές εργασίες. Επίσης, σημαντική μοναστική εγκατάσταση έχει ανασκαφεί από τον Λάζαρο Δεριζιώτη στο ακρωτήριο Δερματάς, όπου αποκαλύφθηκε ολόκληρο το καθολικό του 12^{ου} αιώνα²⁷, κτισμένο επάνω σε υπερυψωμένη ποδέα, καθώς και ο περίβολος με πλήθος κτισμάτων. Αξίζει να σχολιασθεί ιδιαίτερα η θέση Παλιοθεολόγος, διότι εδώ σώζονταν μέχρι πρόσφατα τα ερείπια βυζαντινής μονής, στα οποία βρέθηκε- και δυστυχώς διασκορπίσθηκε- ο μεγαλύτερος θησαυρός υπέρπυρων των Κομνηνών που είναι γνωστός στον Ελλαδικό χώρο²⁸. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι το μοναστήρι στον Παλιοθεολόγο ήταν σταυροπηγιακό, σύμφωνα με το σωζόμενο Κομνηνείο ανάγλυφο που βρίσκεται σήμερα εντοιχισμένο στο νεώτερο καθολικό στην περιοχή της Βελίκας²⁹. Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν τη διατύπωση της υπόθεσης ότι τα μοναστήρια των Κελλίων, που αρνήθηκαν αρχικά τις προτάσεις του Αλεξίου Κομνηνού, όταν όρισε ως διαμεσολαβητή τον Όσιο Χριστόδουλο το 1087, δέχθηκαν αργότερα να μεταρρυθμίσουν το ιδιόρρυθμο καθεστώς με το οποίο διήγαν και εισέπραξαν ως αντάλλαγμα αυτοκρατορικές χορηγίες. Δεν γνωρίζουμε αν μπορεί να αποδοθεί στην τύχη το ότι ο θησαυρός αυτός βρέθηκε σε μονή αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, όπως αυτή που ίδρυσε ο Όσιος Χριστόδουλος στην Πάτμο, ή μήπως σχετίζονταν πράγματι μαζί του, και κατά συνέπεια η

²⁵ .Αγραφιώτης 1994, 424. Πρβλ. Kiel 1996, 162, με τα στοιχεία των οθωμανικών απογραφών του 15^{ου} αιώνα, από όπου φαίνεται ότι η Μελιβοία απαρτιζόταν από δύο οικισμούς, Μικρή και Μεγάλη Θανάτου. Η Μικρή, που μπορεί να ταυτισθεί κατά την παράδοση με την Άλλη Χώρα, δεν αναφέρεται μετά τον 16^ο αιώνα.

²⁶ .Αγραφιώτης 1994, 424, 425.

²⁷ .Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Σταύρο Μαμαλούκο για τη βοήθειά του στη χρονολόγηση του καθολικού, το οποίο πρόσφατα υπέστη μεγάλη καταστροφή από αγνώστους, με συνέπεια να μην υπάρχουν πλέον τα τοιχογραφημένα τμήματα των τοίχων. Βλ. επίσης Δεριζιώτης 1997, 43.

²⁸ .Σδρόλια ΑΔ 1994, Χρονικά, 355. Πέννα-Τουράτσου 2001. Το εύρημα θεωρήθηκε πολύ σημαντικό και προϋποθέτει ότι η περιοχή έγινε αποδέκτης αυτοκρατορικής χορηγίας.

σημαίνουσα αυτή προσωπικότητα έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη μοναστική κοινότητα της περιοχής.

Στη συνέχεια ο βυζαντινός δρόμος κατέρχονταν από τον Κίσσαβο περνώντας από τη σημερινή Μελιβοία, οικισμό βυζαντινό, και εισέρχονταν στο λεκανοπέδιο της Αγιάς, όπου ακολουθούσε την πορεία Αγιά- Βέσαινα (δηλ.Βαθύρεμα) προς Λάρισα είτε κατευθύνονταν προς τη Σκήτη και την κοιλάδα της Ποταμιάς με προορισμό τα παρακάρλια χωριά. Πιστεύουμε ότι ο Αλέξιος ακολούθησε τη δεύτερη διαδρομή, κατά την οποία το οχυρό φρούριο στη Σκήτη έλεγχε το πέρασμα του ορμητικού χειμάρρου στη γέφυρα της Αλαμάνας δίπλα στα ασκηταριά των Αγίων Αναργύρων³⁰, διότι στόχος του ήταν να κατευθυνθεί προς τα δυτικά παρακάμπτοντας την περιοχή της Λάρισας που ελέγχονταν από τους Νορμανδούς. Σε τελευταίες δημοσιεύσεις³¹ τονίσθηκε η σημασία ενός περάσματος στις υπώρειες του Μαυροβουνίου, που μπορεί σε 20 λεπτά να οδηγήσει από την κοιλάδα της Ποταμιάς μέσω του Πριλιά στην Αμυγδαλή και τα άλλα παρακάρλια χωριά. Είναι πιθανόν ότι αυτό ακολούθησε και ο Αλέξιος, που θα ήθελε να διαφύγει της προσοχής των Νορμανδών που θα έλεγχαν τα πεδινά περάσματα. Έτσι, ο δημόσιος δρόμος που αφήνει στα δεξιά του ο αυτοκράτορας, κατά την Κομνηνή, μπορεί να είναι ο δρόμος Λάρισα- Αγιά, στον οποίο έχουν βρεθεί μιλιάρια³², ενώ ότι το πέρασμα της Ποταμιάς βρισκόταν σε χρήση την εποχή αυτή μπορεί να επιβεβαιωθεί από τις βυζαντινές θέσεις που έχουν διαπιστωθεί³³.

Το ίδιο ισχύει και για την παραλίμνια οδό από το Καστρί στα Κανάλια, που προστατεύονταν από δύο ισχυρά φρούρια στα βόρεια και στα νότια, με διαπιστωμένη χρήση στην εξεταζόμενη περίοδο. Η μεγαλύτερη από τις βυζαντινές θέσεις που επισημάνθηκαν στην πορεία αυτού του δρόμου βρίσκεται στα νότια της Αμυγδαλής, πολύ κοντά στην έξοδο του περάσματος που περιγράφηκε προηγουμένως. Είναι δελεαστική η υπόθεση να τοποθετήσουμε εδώ το βλαχικό χωριό Εζεβάν, στο οποίο, κατά την Κομνηνή, έφθασε ο Αλέξιος μετά τον Κίσσαβο και αφού άφησε δεξιά το δημόσιο δρόμο. Στη θέση αυτή, που φέρεται με το όνομα «Τσιντσιλάρ το ρέμα» ή «Κατή το μνήμα», και

²⁹ .Νικονάνος 1973, 45-46, Δεριζιώτης 1987,8-10, Αγραφιώτης 1997β, 27κ.ε.

³⁰ .Νικονάνος 1979,125. Διατηρούνται ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες που αποδεικνύουν ότι ο χώρος ήταν σε χρήση από τον 12^ο αιώνα.

³¹ .Αγραφιώτης 1991, Β.Helly 1993.

³² .Αγραφιώτης 1991, Mottas-Decourt 2001, 113.

καταλαμβάνει έκταση 500μ. από βορρά προς νότον στις υπώρειες του Μαυροβουνίου, έχουν περισυλλεγεί επιφανειακά μεγάλες ποσότητες βυζαντινής κεραμικής της εποχής των Κομνηνών και νομίσματα από τα μέσα του 11^{ου} έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Το ανώτερο σημείο της ορίζεται από μικρό καμαροσκέπαστο ναίσκο του Αγίου Νικολάου³⁴, ξανακτισμένο στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο πάνω σε βυζαντινά λείψανα, ενώ στο κατώτερο, κοντά στις όχθες της λίμνης, ανασκάφηκε φέτος μικρός οικιστικός πυρήνας, που σχετίζονταν με εργαστήρια σιδηρουργίας, καθώς και νεκροταφείο της εποχής που εξετάζουμε.

Στην πορεία του προς νότον και στη συνέχεια στα δυτικά, προς Τρίκαλα, κάνοντας το γύρο της λίμνης Κάρλας, ο στρατός του Αλεξίου στρατοπέδευσε στο ποτάμι της Πλαβίτζας με τον ομώνυμο οικισμό. Η περιοχή αυτή δεν μπορεί εύκολα να ταυτισθεί, ωστόσο θα πρέπει να βρισκόταν στα παρακάρλια ή στους πρόποδες του Χαλκοδόνιου, από το οποίο υποχρεωτικά θα πέρασε ο Αλέξιος για να βγει στα Κηπουρεία του Δελφινά, (μεταξύ Λαρίσης και Τρικάλων), χωρίς να διακινδυνεύσει προστριβές με το Βοημούνδο στην πεδιάδα της Λάρισας. Μπορούν να προταθούν ως πιθανές θέσεις το ρέμα της Κερασιάς κοντά στα Κανάλια και εκείνο στο Μικρό Περιβολάκι, στα οποία η στενή κοιλάδα, η τάφος που έσκαψε ο Αλέξιος και η προστασία των ισχυρών βυζαντινών φρουρίων της περιοχής, όπως των Καναλίων και της Αγναντερής θα προσέφερε την απαραίτητη ασφάλεια.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνει κανείς τη μεγάλη πυκνότητα των μνημείων κατά μήκος της παραλιακής οδού του Κισσάβου και την παρακάρλια οδού προς τη Μαγνησία, στοιχείο ενισχυτικό της σημασίας των οδικών αρτηριών που περιγράψαμε, που ασφαλώς δεν χρησιμοποιούνταν μόνον για στρατιωτικούς σκοπούς³⁵. Αξίζει να τονισθεί ότι δεν πρόκειται για καινούργιο δρόμο αλλά για την αρχαία οδό από το Ομόλιο στη Δημητριάδα και τα Φάρσαλα μέσω Φερών, που κατ'επανάληψιν χρησιμοποιήθηκε από τα αρχαία στρατεύματα που

³³ Αγραφιώτης 1991, 74.

³⁴ Αγραφιώτης 1994, 427, εικ.3. Η θέση αυτή, όπως και πολλές άλλες της παραλίμνιας διαδρομής κατοικήθηκε από την προϊστορική περίοδο (Τουφεξής 1993).

³⁵ Η στρατιωτική της αξία είναι αναμφισβήτητη, αφού μετά τον Αλέξιο την προτίμησαν ο Φράγκος κατακτητής Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός (το 1204, Γουλούλης 1992, 478) και ο Κωνσταντίνος Μονομάχος το 1333 («είλεν τον Γόλον και Καστρίν και Λυκοστόμιον», Ι.Καντακουζηνού II, 28).

κατέβαιναν από βορρά³⁶. Η διαδρομή ελέγχονταν στην αρχαιότητα από τα φρούρια των Ευρυμενών, της Μελίβοιας(που οι νεώτερες έρευνες τοποθετούν στο Καστρί Βελίκας³⁷), του Κερκίνεου και της Βοίβης, τα οποία ανανέωσε αργότερα ο Ιουστινιανός³⁸. Διαπιστώνεται συνέχεια των κυριότερων πόλεων και στη βυζαντινή περίοδο, με μικρή ίσως μετακίνηση της θέσης τους, όπως αυτή που προτάθηκε σχετικά με την αρχαία Μελίβοια στο Καστρί Βελίκας³⁹, που ίσως αντικαταστάθηκε από τη βυζαντινή Κενταυρόπολη στο χώρο της Σκήτης, ή εκείνη μεταξύ της αρχαίας οχύρωσης στην Αμυγδαλή(Κερκίνεον) και της βυζαντινής στο Καστρί. Το ότι το φρούριο στο Καστρί Βελίκας αντικαθίσταται στη μεσοβυζαντινή περίοδο από εκείνο της Σκήτης δεν είναι ουσιαστικής σημασίας για την πορεία της εξεταζόμενης οδού, διότι η θέση της Σκήτης είναι πλεονεκτική και ικανή να ελέγξει μόνη της το περιγραφέν σταυροδρόμι. Είναι όμως ενδεικτικό της σχετικής εγκατάλειψης που σημειώνεται στην παραθαλάσσια περιοχή της Μελίβοιας (Βελίκα-Αγιόκαμπος) στη μεσοβυζαντινή περίοδο⁴⁰, όπου τα παλαιοχριστιανικά ευρήματα είναι πολύ πυκνά. Το φαινόμενο αυτό ίσως συνδέεται με τη μεταφορά του οικιστικού κέντρου από την παράλια θέση(Καστρί Βελίκας) αφ'ενός στα μεσόγεια (θέση σημ.Μελιβοίας, όπου διαπιστώθηκε βυζαντινή κατοίκηση), αφ'ετέρου νοτιώτερα, στον οχυρωμένο οικισμό της Σκήτης.

Αντίθετα, στην υπόλοιπη παραλιακή οδό του Κισσάβου από το Στόμιο στην Παλιουριά, καθώς και στα παρακάρλια, πυκνώνει η κατοίκηση⁴¹ κατά τη

³⁶ .Τα σχετικά προβλήματα έχουν διαφωτισθεί σε πρόσφατες μελέτες της αρχαίας τοπογραφίας, που περιέγραψαν τα περάσματα του Χαλκοδόνιου, και κυρίως εκείνο από το Μικρό Περιβολάκι στη Σκοτούσα (Decourt 1990, 95, 107κ.ε.)

³⁷ .Αγραφιώτης 1994, Τζιαφάλιας 1994,425, Δρόσος 1997,15κ.ε.

³⁸ .Koder-Hild 1976, λήμματα Ευρυμένη, Κενταυρόπολη, Καστρί, Βοίβη. Για την τελευταία πόλη δεν αναφέρεται τείχιση από τον Ιουστινιανό αλλά απλώς η ύπαρξη βυζαντινής ιστορικής φάσης.

³⁹ .Στο φρούριο στο Καστρί της Βελίκας και στη γύρω πεδινή έκταση δεν διαπιστώθηκε μέχρι σήμερα κατοίκηση μεταγενέστερη της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Δρόσος 1997, εικ.σ.23.

⁴⁰ .Μεταξύ του Δερματά και της Σκήτης σημειώνονται μόνον οι θέσεις της Παναγίας Βελίκας(Νικονάνος 1979,51, Μπούρας 2002,29) και της Μεταμόρφωσης στη Σωτηρίτσα(Νικονάνος 1974,176).

⁴¹ .Η παρατήρηση αυτή έχει μόνον σχετική σημασία, αφού τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα μνημεία, πολλά από τα οποία επισημαίνονται από τη θέση αυτή για πρώτη φορά, σχετίζονται με τις μοναστικές εγκαταστάσεις του Ορους των Κελλίων. Η παρουσία της οδικής αρτηρίας και των οικισμών δεν θα πρέπει να ενοχλούσε τους Κελλιώτες, λόγω της πυκνής δασοκάλυψης και του έντονου αναγλύφου της περιοχής, ωστόσο οι οικισμοί δεν θα ήταν πολλοί. Στοιχεία υπάρχουν για τη θέση Αμπελική του Στομίου, τα προαναφερθέντα Παλιοχώρια στην Καρίτσα και το Κόκκινο Νερό και την περιοχή της Μελιβοίας. Ο εντοπισμός των καταλοίπων των βυζαντινών οικισμών είναι δυσχερής, αφού λόγω της πυκνής βλάστησης δεν έχουν γίνει συστηματικές επιφανειακές έρευνες. Επίσης, η χρονολόγηση των ερειπίων παρουσιάζει, όπως είναι φυσικό, αρκετές δυσκολίες, και μόνο κατά προσέγγισιν μπορεί να τοποθετηθεί η

διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου σε σχέση με την πρωτοβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά ευρήματα, στοιχείο που δείχνει ότι και η σημασία της οδού αυξάνεται ανάλογα, σε συνάρτηση με την ταυτόχρονη ανάπτυξη της μοναστικής κοινότητας. Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι από εδώ περνούσαν άγιοι ιερομόναχοι που περιέρχονταν τα μοναστικά κέντρα, αλλά και άλλοι περιηγητές, όπως ο Βενιαμίν Τουδέλης περί το 1166⁴². Ίσως οι συνεχείς επιδρομές των Βουλγάρων τον 10ο αιώνα και των Νορμανδών τον 11^ο να δημιουργήσαν ανασφάλεια στις πεδινές επικοινωνίες της Θεσσαλίας και να αυξήθηκε έτσι η χρησιμότητα της παραλιακής διαδρομής.

πλειοψηφία τους (κυρίως ναών) στη μεσοβυζαντινή περίοδο, ενώ αρκετά θα ανήκουν ίσως στον 13^ο αιώνα. Θα πρέπει να σημειωθούν ακόμη οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζουν τα μνημεία αυτά λόγω της συνεχώς εξαπλούμενης δενδροκαλλιέργειας στον Κίσαβο, της οποίας προηγείται ισοπέδωση με μηχανικά μέσα, αλλά και της ανάπτυξης των παραθεριστικών οικισμών στα παράλια. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά από τα μνημεία που ανέφερε ο Δ.Αγραφιώτης το 1990 (Αγραφιώτης 1994) δεν υπάρχουν σήμερα. Θα πρέπει, τέλος, να τονισθούν οι σημαντικές υπηρεσίες που προσφέρουν ο αρχαιοφύλακας Αντώνης Δημηρούλης και οι εργατοτεχνίτες της 7^{ης} Ε.Β.Α. Γιάννης Πλατσάς και Κώστας Δέλλας στον εντοπισμό, τη διάσωση και τη συντήρηση των μνημείων.

⁴² .Γουλούλης 1992, 477, 478.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγιά 1993: *Α΄ Ιστορικό – Αρχαιολογικό Συνέδριο για την επαρχία της Αγιάς*, Αγιά 1993 (Πρακτικά υπό έκδοση)
- Αβραμέα 1974: Άννα Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Συμβολή εις την Ιστορικήν Γεωγραφίαν, εν Αθήναις 1974.
- Avramea 1981: A.Avramea, *Monastères et hommes d’Eglise en Grèce. A propos de deux epigrammes*, TM 8(1981) 33
- Avramea-Feissel 1987: A.Avramea- D.Feissel, *Inscriptions de Thessalie*, TM 10,1987, 369
- Αγραφιώτης 1991: Δ. Αγραφιώτης, Σχόλια σε ένα χωρίο της Άννας της Κομνηνής, *ΘεσσΗμ* 19(1991) 65-80.
- Αγραφιώτης 1994: Δ.Αγραφιώτης, Η επαρχία της Αγιάς κατά τη βυζαντινή εποχή, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές»*, (Λυών 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα 1994, 423-4.
- Αγραφιώτης 1997^α: Δ.Αγραφιώτης (επιμέλεια), *Σελίδες από την Ιστορία του χωριού Μελίβοια της Αγιάς*, έκδ.Κοινότητας Μελιβοίας, 1997.
- Αγραφιώτης 1997^β: Δ.Αγραφιώτης, Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Βελίκα της Μελιβοίας, στο: *Αγραφιώτης 1997^α*, 25κ.ε.
- Βελένης 2003: Γ.Βελένης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη* (Ακαδημία Αθηνών 5-3-2002), Αθήνα 2003.
- Βρανούση 1966: Έρα Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοση και ιστορικά μαρτυρία*, Αθήναι 1966.
- Γλαβίνας 1984: Α.Γλαβίνας, Οι Νορμανδοί στη Θεσσαλία και η πολιορκία της Λάρισας (1082-1083) *Βυζαντικά* 4(1984), 35-45.
- Γουλούλης 1992: Σ.Γουλούλης, Το Όρος των Κελλίων, Συμβολή τοπογραφική και ιστορική, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ.Θεοχάρη (Βόλος 1987)*, Αθήνα 1992, 473-497.
- Γουλούλης 2000: Σ.Γουλούλης, Η Βυζαντινή μονή του Αγίου Δημητρίου Μαρμαριάνων Λαρίσης: προσπάθεια εντοπισμού, *Ιστορικογεωγραφικά* 7(2000) 121-144.

- Decourt 1990: J.Cl. Decourt, *La Vallée de l'Enipeus en Thessalie, Études de Topographie et de géographie antique*, Paris 1990
- Δεριζιώτης 1987: Λ.Δεριζιώτης, Μια επιγραφή από την Ανατολική Όσσα, (1571), *Θεσσημ* 12,1987,8-10
- Δεριζιώτης 1997: Λ.Δεριζιώτης, Το έργο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην περιοχή της Μελίβοιας, στο: *Αγγραφιώτης 1997^α*, 43κ.ε.
- Δρόσος 1997, Αρχιμανδρίτης Νεκτάριος Δρόσος, Η Αρχαία Μελίβοια, στο: *Αγγραφιώτης 1997^α*, 15κ.ε.
- Helly 1993: Από τη Μελίβοια στη Δημητριάδα, στο: *Αγιά 1993*
- Kiel 1996 : M.Kiel, Türkische Thessalien: etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands: *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuroopa- Kommission 28-31 Oktober 1992*, hrsg. Von R.Lauer und P.Schreiner, Goettingen 1996, 114κ.ε.
- Koder-Hild 1976 :J.Koder-F.Hild, *Tabula Imperii Byzantini, Hellas und Thessalia*, Wien 1976 (=F.Hild -J.Koder- Κ.Σπανός- Δ.Αγγραφιώτης, Η Βυζαντινή Θεσσαλία, Οικισμοί- Τοπωνύμια- Μοναστήρια- Ναοί, *Θεσσημ* 12(1987) 11κ.ε.)
- Mottas- Decourt 2001 : F.Mottas- J.C.Decourt, Δρόμοι και ρωμαϊκοί οδοδείκτες στη Θεσσαλία, *Θεσσημ* 39(2001)
- Χ.Μπούρας-Λ.Μπούρα 2002: Χ.Μπούρας-Λ.Μπούρα, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα 2002
- Μπούρας 2003: Χ. Μπούρας, Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ.Τσάγεζι) *ΔΧΑΕ* περ.Δ', τ.ΚΔ', 2003, 145-161.
- Νικονάνος 1973: Ν.Νικονάνος, Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης, *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 2(1973) 39-57.
- Νικονάνος 1974: Ν.Νικονάνος, Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης, *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 3(1974) 163-177.
- Νικονάνος 1979: Ν.Νικονάνος, *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1979.
- Πέννα- Τουράτσογλου 2001: Ο «θησαυρός» Μελιβοίας Λαρίσης/ 1988: μελέτη της κυκλοφορίας χρυσών υπερπύρων της δυναστείας των Κομνηνών στον ελλαδικό χώρο, *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία*,

Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι, Βυζαντινοί και Νεώτεροι Χρόνοι, Γ'Επιστημονική Συνάντηση (Οι Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) Βόλος 2001, Περιλήψεις.

Reinsch- Kambylis 2001: *Annae Comnenae Alexias*, D.Reinsch- A.Kambylis (επιμέλ.), *CFIB, XL/1*, Berlin 2001

Σδρόλια 2000: Σ.Σδρόλια, Αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή του Κόκκινου Νερού, *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της, 1990-1998*, 1^η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος 2000, 197-204

Σπανός 1979: Κ.Σπανός, *Επιγραφές και ενθυμήσεις από τα χωριά Στόμιο και Καρίτσα της Λάρισας (4^{ος} αι.-1888)*, Θεσσαλονίκη 1979.

Σωτηρίου 1928: Γ.Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας.2. Η μονή της Παναγίας και του αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι, *ΕΕΒΣ Ε'(1928)*, 349κ.ε.

Τζιαφάλιας 1994: Α.Τζιαφάλιας, Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια, *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17-22/4/1990*, Αθήνα 1994, 143 κ.ε.

Τουφεξής 1993: Γ.Τουφεξής, Η προϊστορική έρευνα στην επαρχία της Αγιάς, στο: *Αγιά 1993*

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ- ΕΙΚΟΝΩΝ

Σχέδιο 1. Χάρτης των μεσοβυζαντινών θέσεων του Κισσάβου

Σχέδιο 2. Χάρτης των μεσοβυζαντινών θέσεων του Μαυροβουνίου

Εικ.1.Κόκκινο Νερό. Ναός στις ιδιοκτησίες Βόγια και Χύτα

Εικ.2.Κόκκινο Νερό. Ναός στην ιδιοκτησία Θ.Ευσταθίου.

Εικ.3.Παλιουριά.Ληνός στην ιδιοκτησία Γ.Πλάδα. Κάτοψη.

Εικ.4.Παλιουριά.Ληνός στην ιδιοκτησία Γ.Πλάδα. Βορειοανατολική όψη.

Εικ.5.Αγία Παρασκευή στον Οστροβό. Κιονόκρανο

Εικ.6.Χρυσό νόμισμα του Αλεξίου Κομνηνού από τη θ.Παλιοθεολόγος

Εικ.7. Βυζαντινός ναός στη θ.Δερματάς.

Εικ.8.Φρούριο Σκήτης. Άποψη από ανατολικά

Εικ.9. Φρούριο στο Καστρί Μαυροβουνίου. Πύργος επι της οδού.

Εικ.10.Καλαμάκι, θ.Τσιντσιλάρ το ρέμα ή Κατή το μνήμα.Άποψη βυζαντινού νεκροταφείου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΙΣΣΑΒΟΥ

- 1^α. Ομόλιο, ασκηταριό Αγίας Παρασκευής
- 1β.θ.Αμπελική του Στομίου
- 1.Στόμιο, μονή Αγίου Δημητρίου
- 2.Στόμιο, ναός Αγίων Αποστόλων
- 3.Στόμιο, ναός Παναγίας
- 4.Στόμιο, βυζαντινός πύργος
- 5.Καρύτσα, Ναός Προδρόμου
- 6.Καρύτσα, Ναός Παναγίας
- 7.Καρύτσα, βυζαντινός ναός στη θ.Μιτσιβιό
- 8.Καρύτσα, βυζαντινό κτίσμα στη θ.Πηγάδι
- 9.Καρύτσα, βυζαντινό κτίσμα
- 10.Καρύτσα, βυζαντινό κτίσμα
- 11.Κόκκινο Νερό, γέφυρα
- 12.Κόκκινο Νερό, κάστρο
- 13.Κόκκινο Νερό, τρίκογχος ναός
- 14.Κόκκινο Νερό, βυζαντινή μονή στην ιδιοκτησία Βόγια- Χύτα
15. Κόκκινο Νερό, βυζαντινή μονή στην ιδιοκτησία Τσιοφλίκη
- 16.Κόκκινο Νερό, βυζαντινή Μονή στον αγρό Θ.Ευσταθίου
- 17.Κόκκινο Νερό, βυζαντινή μονή στον αγρό Γ.Πλατσά
18. Κόκκινο Νερό, βυζαντινός ναός στην ιδιοκτησία πατρός Γ.Τσανάκα
- 19.Παλιοχώρι
- 20.Κουτσουπιά, θ.Δένδρος
- 21.Κουτσουπιά, ιδιοκτησία Πινίκη
- 22.Μονόπετρα, βυζαντινή μονή 1
- 23.Μονόπετρα, βυζαντινή μονή 2
- 24.θ.Ντίνος, βυζαντινό κτίσμα
- 25.Οστροβός, Ν.Αγίας Παρασκευής
- 26.Παλιουριά, βυζαντινός ναός στο κτήμα Γουργιώτη
- 27.Παλιουριά, συγκρότημα ληνών στην ιδιοκτησία Γ.Πλάδα
- 28.Κούτζιμπος, θ.Βίγλα, βυζαντινή οχύρωση
- 29.Κούτζιμπος, θ.Δερματάς, βυζαντινή μονή
- 30.Κούτζιμπος, Κόκκινη Εκκλησιά
- 31.Κούτζιμπος, βυζαντινό κτίσμα στη θ.Σαίτες

- 32.Κούτζιμπος, Παναγία ή Σκάλα Παναγιά
- 33.Κούτζιμπος, Παλιοθεολόγος
- 34.Κούτζιμπος, βυζαντινό κτίσμα στη θ.Παλιοπήγαδα
- 35.Κούτζιμπος, θ.Ανάληψη
- 36.Άλλη Χώρα, θ.Τσαιράκι
- 37.Βελίκα, μονή Θεολόγου
- 38.Μελιβοία, ανατολική συνοικία
- 39.Σωτηρίτσα, Ν.Σωτήρα
- 40.Βελίκα, Ν.Παναγίας
- 41.Βελίκα, Παλιοκκλήσι
- 42.Μονή Παντελεήμονα Αγιάς
- 43.Αγιά
- 44.Μεγαλόβρυσο, μονή Παναγίας
- 45.Βαθύρεμα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΣΤΟ ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ

- 1.Ασκηταριά Αγίων Αναργύρων
- 2.Σκήτη, θ.Παλιομέτοχο
- 3.Σκήτη, θ.Κάστρο
- 4.Ποταμιά, θ. Άγιος Αθανάσιος
- 5.Ποταμιά
- 6.Ποταμιά
- 7.Αετόλοφος, Παναγία
- 8.Ανάβρα
- 9.Καστρί 1
- 10.Καστρί, Κάστρο
- 11.Αμυγδαλή, Παναγία
- 12.Καλαμάκι, θ.Γκούβα ή Κατή το Μνήμα
- 13.Έλαφος, Παναγία Καμπάνα